

LD-6500708

REGIONALNI RAZVOJ U JUGOSLAVIJI

Dugoročne tendencije*

Marta BAZLER-MADŽAR**

UVOD

Jednu od bitnih komponenti jugoslovenske razvojne politike predstavlja politika bržeg razvoja manje razvijenih područja na koju se svodi i politika regionalnog razvoja. Determinisana socijalističkim karakterom društveno-ekonomskog sistema, višenacionalnim sastavom stanovništva i izrazitim razlikama u stepenu razvijenosti pojedinih područja, politika bržeg razvoja manje razvijenih čini trajnu karakteristiku jugoslovenske razvojne strategije. Kao što je brzi razvoj i prevladavanje ekonomske zaostalosti zemlje bio osnovni cilj razvojne politike, tako je i brži razvoj nerazvijenih, koji je trebalo da dovede do postepenog smanjenja nasleđenih razlika, činio jednu od njenih bitnih komponenti.

Smanjenje regionalnih razlika, kao stalno prisutan cilj, odražavalo je osnovna društveno-ekonomska opredeljenja definisana u društvenim i zakonskim dokumentima. Tako je sa obrazloženjem da se ovakvo opredeljenje prihvata kao izraz zajedničkih težnji da se ostvare jednake mogućnosti za sve narode, kao i za izjednačavanje uslova života i rada radnih ljudi, našlo svoje mesto i u Ustavu SFRJ.*** U Ustavu se, pored toga, ističe da se brži razvoj manje razvijenih područja preuzima i zbog usklađenijeg razvoja privrede kao celine. Kada je reč o konkretnim područjima intervencije, eksplicitno se kaže, da su to manje razvijene republike i pokrajine čiji se razvoj podstiče posredstvom Fonda federacije za kreditiranje bržeg razvoja manje razvijenih republika i SAP Kosovo, Ustavom definisane institucije.

Suočena sa izrazito nepovoljnom dualističkom strukturom privrede i sa dva kvalitativno različita tipa područja, politika regionalnog raz-

* Rad se zasniva na istraživanjima vezanim za izradu srednjoročnog plana razvoja jugoslovenske privrede, koja finansira Savezni zavod za društveno planiranje.

** Ekonomski institut, Beograd.

*** Za pregled raznih dokumenata u kojima se određuje politika bržeg razvoja manje razvijenih videti na primer: Z. Baletić (1979), kao i *Razvoj privredno nedovoljno razvijenih područja u Jugoslaviji* (1986).

voja od samog početka svog funkcionisanja zasnivala se na dihotomnoj podeli područja na razvijena i manje razvijena.* Obuhvatajući veliki deo stanovništva (38%) i teritorije, kao i značajna sredstva, regionalnu politiku, uglavnom, a od 1965. godine konstantno, karakteriše nepromenljivost klasifikacione šeme. S jedne strane, ona se zasniva na razvijenim područjima u koja spadaju Slovenija, Hrvatska, Vojvodina i uža Srbija, i s druge strane, na manje razvijenim koja sačinjavaju Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Kosovo i Makedonija.

TENDENCIJE U PROTEKLOM RAZVOJU

Politika razvoja manje razvijenih područja doprinela je ostvarenju veoma značajnih rezultata. Već i najopštiji pokazatelj razvoja i razvijenosti, društveni proizvod, potvrđuje tu konstataciju. Dinamičan rast privrede kao celine u proteklom periodu (1952—1988. godine) karakteriše i razvoj privreda svih republika i pokrajina. Pri prosečnoj stopi rasta od 5,40% ostvareno je relativno slabo variranje stopa rasta regionalnih privreda u intervalu 4,53—5,96%.** Kao što se zapaža, najviša stopa samo se za 21% razlikuje od najniže. Rast društvenog proizvoda natprosečnog intenziteta beleže Vojvodina (5,96%), Slovenija (5,66%), Makedonija (5,63%) i Kosovo (5,55%) (tabela 1), tj. po dva područja i iz grupacije razvijenih i manje razvijenih. Nešto niže stope rasta, iako slične prosečnoj, su ostvarene u užoj Srbiji (5,37%), Crnoj Gori (5,32%) i Hrvatskoj (5,26%). U celini razvijena područja su ostvarila za samo 6% bržu dinamiku razvoja (5,47%) od manje razvijenih (5,18%) što govori o regionalnoj ujednačenosti razvojnih tendencija.

Prezentirana kretanja odražavaju najopštije dugoročne tendencije, dok kraći periodi razvoja upućuju na donekle različite zaključke. Podela na potperiode je određena, pre svega, institucionalnim (1952—1965, 1965—1980), kao i razvojnim faktorima (1980—1988), s obzirom da jugoslovenska kriza u osamdesetim godinama nameće nužnost posebne analize. Iako su osnovne karakteristike privrednog sistema nepromenjene, izuzetno slabe performanse privrede uslovljene i unutrašnjim i spoljnoekonomskim faktorima u skorašnjem periodu govore o potrebi posebnog razmatranja regionalnih razlika u fazi stagnacije.

U skladu sa opšte poznatom diferencijacijom tempa rasta jugoslovenske privrede, determinisane u, prvom redu, privrednosistemskim faktorima, razlikuju se i stope rasta pojedinih republika i pokrajina.***

* U raznim fazama razvoja su, pri tom, vršene promene u definisanju ovih područja u sledećem vidu. Pored republika i pokrajine Kosovo i manje teritorijalne jedinice su uključivane u politiku potpomaganja razvoja. S druge strane, bilo je promena i u okviru istih teritorijalnih jedinica.

** Treba istaći da se ove geometrijske stope rasta ne razlikuju bitno od eksponencijalnih, koje se dobijaju na osnovu svih godina, te da bazna godina u njihovom određivanju nema primarni značaj. Za upoređivanje videti u M. Bazler-Madžar (1982).

*** Argumenti za periodizaciju razvoja dati su npr. u O. Kovač, Z. Popov (red.) (1976), kao i u M. Bazler-Madžar (1989).

Tabela 1. Prosečne stope rasta društvenog proizvoda

— u procentima
— u cenama 1972. g.

Područja	Periodi				
	1952— 1988.	1952— 1965.	1965— 1980.	1980— 1988.	1965— 1988.
SFRJ	5,40	8,10	5,75	0,51	3,90
Bosna i Hercegovina	4,93	6,95	5,28	1,23	3,85
Crna Gora	5,32	7,98	6,13	0,04	3,97
Hrvatska	5,26	7,80	5,57	0,30	3,71
Makedonija	5,63	7,76	6,35	0,36	4,23
Slovenija	5,66	8,62	6,35	0,35	4,22
Srbija	5,53	8,60	5,67	0,53	3,85
Uža Srbija	5,37	8,29	5,83	0,44	3,92
Kosovo	5,55	7,01	5,66	1,63	4,24
Vojvodina	5,96	9,71	5,30	0,53	3,62
Razvijena područja	5,47	8,36	5,78	0,39	3,78
Nedovoljno razvijena područja	5,18	7,23	5,65	0,94	3,99

Dok prosečan jugoslovenski razvojni tempo od 5,40% opada sa 8,10% na 5,75% i 0,51%, predstavljajući 70% i 9% svoje prethodne vrednosti, paralelno sa tim se usporava i tempo razvoja regiona. Da li se pri različitim opštim trendovima javljaju razlike u međuregionalnim kretanjima, za regionalnu politiku jedno je od važnih pitanja.

Prvi potperiod ubrzanog rasta (8,10%) pokazuje da se stope rasta društvenog proizvoda republika i pokrajina nalaze u uskom intervalu 7,76—8,62%, osim Bosne i Hercegovine (6,95%) i Kosova (7,01%), sa jedne, i Vojvodine (9,71%), sa druge strane. Natprosečne vrednosti karakterišu tri razvijena područja (Vojvodinu, Sloveniju i uže područje Srbije), a iz grupe manje razvijenih Crna Gora nije daleko od proseka. Nešto niže stope karakterišu Hrvatsku i Makedoniju. Najviša stopa rasta se za 40% razlikuje od najniže. Odgovarajuća razlika u agregatnim odnosima razvijenih i manje razvijenih iznosi 16%, s obzirom da su ostvarene stope 8,36% i 7,23%.

Drugi potperiod usporenog razvoja (5,75%) pokazuje da se pojedinačne stope nalaze u intervalu 5,28—6,35%, s tim da ekstremne vrednosti karakteriše razlika od 20%. Kako su agregatne stope rasta 5,78% i 5,65%, proizlazi da praktično nema razlika i tempu ekspanzije. To je uslovljeno, s jedne strane, natprosečnim razvojem u Makedoniji, Crnoj Gori i tendencijama sličnim prosečnim na Kosovu. S druge strane, iz skupine razvijenih samo se Slovenija jasno izdvaja iznad proseka, pošto su u ostalim područjima promene prosečnog (uža Srbija) ili još slabijeg intenziteta.

Iako nema jasnih razvojnih performansi u trećem potperiodu stagnacije i krize, u kojem je prosečna razvojna dinamika 0,51%, postoje dosta velike razlike između pojedinačnih regionalnih kretanja. Povoljniju dinamiku razvoja od prosečne ostvarila su dva manje razvijena područja (Kosovo i Bosna i Hercegovina); iz grupacije razvijenih svi su se razvijali sporije od proseka, sem Vojvodine koja se karakteriše

prosečnim tendencijama. Sve to određuje relativno povoljnija kretanja u manje razvijenim područjima (0,94%) u poređenju sa razvijenim (0,35%).

Imajući u vidu prethodno razmatrane razlike u dinamici rasta društvenog proizvoda, od interesa je utvrditi promene koje su se odigrale u njegovoj regionalnoj strukturi (tabela 2).^{*} Na prvi pogled se zapaža da se najveći deo posmatranog perioda (do 1979. godine) karakteriše skoro konstantnim odnosima i da se tek u poslednjoj deceniji dešavaju bitnija pomeranja. Nedovoljno razvijena područja su sa prvobitnog nivoa od 23% smanjila svoje učešće na 21% u 1969. godini. U sedamdesetim godinama započinje trend porasta njihovog udela na oko 22% koji se nastavlja, uz vrlo male oscilacije, da bi ispoljio jasniji porast na preko 23% od 1982. zaključno sa 1986. (23,9%). Posle toga nastaje smanjenje na 21,8%. Kada se nedovoljno razvijeni regioni posmatraju pojedinačno, dugoročna kretanja pokazuju rastuće učešće Crne Gore, kao i izvesnu konstantnost udela Bosne i Hercegovine i Makedonije uzimajući u obzir krajnje godine. U okviru toga, međutim, Bosna i Hercegovina najpre ispoljava pad do 1969. godine, a zatim porast sve do 1987. na 13,2%, Makedonija uprkos padu učešća u početnim godinama, kasnije ostvaruje porast koji je najviše izražen u osamdesetim godinama, slično Bosni i Hercegovini. Od interesa je naglasiti da u tom periodu Crna Gora ispoljava konstantnost učešća. U slučaju Kosova takođe je reč najpre o padu konstantnosti, zatim i na kraju porastu udela u ukupnoj proizvodnji.

Tabela 2. Regionalna struktura društvenog proizvoda (SFRJ = 100)

— u tekućim cenama —

Godina	Bosna						Područja				
	i Hercegovina	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija	Uža Srbija	Kosovo	Vojvodina	Razvijena	Nedovolj. razvijena
1952.	13,3	1,3	25,9	5,0	17,5	34,1	23,5	2,1	8,5	75,4	21,8
1953.	13,5	1,4	25,9	5,2	16,2	35,7	23,7	2,5	9,5	75,3	22,6
1954.	13,8	1,3	27,4	5,3	16,5	33,1	22,0	2,3	8,8	74,8	22,7
1955.	13,8	1,4	27,7	5,8	16,6	34,7	22,6	2,1	10,0	76,8	23,2
1956.	13,4	1,5	27,5	5,5	16,7	35,4	23,0	2,2	10,2	77,5	22,5
1957.	13,0	1,4	26,9	5,1	15,4	38,2	24,3	2,1	11,8	78,4	21,6
1958.	13,5	1,4	27,3	5,1	16,8	35,9	23,3	1,9	10,7	78,1	21,9
1959.	13,5	1,4	26,6	4,6	15,7	38,2	25,0	2,1	11,1	78,4	21,6
1960.	13,6	1,4	26,8	4,5	16,4	37,3	24,7	1,8	10,8	78,7	21,3
1961.	13,1	1,8	27,3	4,8	16,6	36,4	24,1	1,8	10,5	78,5	21,5
1962.	12,7	1,8	27,2	4,9	16,2	37,2	24,3	1,8	11,1	78,9	21,1
1963.	12,5	1,8	27,0	5,4	16,0	37,3	24,2	1,8	11,3	78,5	21,5
1964.	12,3	1,8	26,4	5,6	15,9	38,0	24,6	2,0	11,4	78,2	21,8

* Za razmatranje ovih odnosa relevantni su podaci u tekućim cenama, jer odražavajući tekuće transakcije, pružaju realističniju sliku raspoložive vrednosti društvenog proizvoda. Pri tom oni su uporedivi i u dinamičkom kontekstu, s obzirom da se efekat cena neutrališe preko relativnih veličina. Zbog odsustva preciznih podataka o regionalnoj pripadnosti jednog dela društvenog proizvoda za prve godine analiziranog razdoblja, promene u učešću područja će se posmatrati u odnosu na 1955. godinu.

1965.	12,4	1,8	26,6	5,4	15,2	38,6	24,5	2,1	12,0	78,2	21,8
1966.	12,4	1,8	26,2	5,4	14,5	39,7	25,4	2,2	12,1	78,3	21,7
1967.	11,7	1,8	26,6	5,4	14,8	39,7	25,8	2,2	11,7	78,8	21,2
1968.	11,8	1,9	27,0	5,3	15,4	38,6	25,7	2,0	10,9	78,9	21,1
1969.	11,9	1,9	26,6	5,3	15,5	38,8	25,7	2,0	11,1	79,0	21,0
1970.	12,2	2,0	27,1	5,1	16,3	37,3	24,8	2,0	10,5	78,6	21,4
1971.	12,2	1,9	26,9	5,3	16,0	37,7	24,6	2,0	11,1	78,7	21,3
1972.	12,3	1,9	26,4	5,6	16,4	37,4	24,8	2,0	10,6	78,1	21,9
1973.	12,1	1,8	26,4	5,7	16,2	37,8	24,6	2,1	11,1	78,3	21,7
1974.	12,6	1,9	26,3	5,8	16,1	37,3	23,9	2,2	11,2	77,5	22,5
1975.	12,8	1,8	26,2	5,7	16,8	36,7	23,3	2,2	11,2	77,5	22,5
1976.	12,4	1,8	26,3	5,5	16,8	37,2	24,0	2,0	11,2	78,3	21,7
1977.	12,5	1,9	26,6	5,5	16,1	37,4	24,0	2,1	11,2	78,0	22,0
1978.	12,7	1,9	26,6	5,6	16,3	36,9	23,8	2,0	11,1	77,8	22,2
1979.	12,5	1,7	26,4	5,6	16,4	37,4	24,1	2,2	11,1	78,0	22,0
1980.	12,5	2,1	26,4	5,5	16,2	37,3	24,0	2,2	11,1	77,7	22,3
1981.	12,7	2,1	26,3	5,5	15,4	38,0	24,0	2,4	11,6	77,3	22,7
1982.	13,6	2,1	25,8	5,7	14,9	37,9	24,3	2,3	11,4	76,4	23,7
1983.	13,6	2,1	25,4	5,7	14,9	38,3	24,2	2,5	11,6	76,0	23,9
1984.	13,5	2,1	22,5	5,8	15,4	37,7	23,6	2,4	11,7	76,2	23,8
1985.	13,3	2,1	25,8	5,7	16,7	36,4	23,2	2,4	10,8	76,5	23,5
1986.	13,7	2,1	24,8	5,7	17,6	36,1	23,2	2,4	10,5	76,1	23,9
1987.	13,2	1,9	25,7	5,4	19,0	34,8	22,1	2,3	10,4	77,2	22,8
1988.	12,2	2,0	25,0	5,4	19,1	35,3	22,3	2,2	10,8	78,2	21,8

Izvor: SZS, *Jugoslavija 1918—1988*, SZS, SGJ, 1989.

Kod razvijenih područja takođe se registruju vrlo različite promene. Smanjenje učešća, uz određena kolebanja, dugoročno je prisutno kod Hrvatske. Smanjenje, iako posle dužeg rasta, beleži i uža Srbija. U Vojvodini dolazi do određenog porasta, zatim konstantnosti i na kraju pada udela; a Slovenija, uz određene oscilacije i smanjenje, na kraju bitno povećava svoje učešće.

INVESTICIJE I REGIONALNI RAZVOJ

Da društvo nije učinilo izuzetne investicione napore i da privreda nije bila u stanju da iskoristi relativno veliku masu investicija, prezentirani rezultati u razvoju ne bi mogli biti ostvareni. Kao izrazito investiciono ekspanzivna, jugoslovenska privreda je uspela da izvrši brojne korenite promene koje su predstavljale osnovu i za duboke transformacije u društvu. Stopa investicija, definisana kao učešće ukupnih bruto investicija u fiksne fondove u društvenom proizvodu (cene 1972. godine), iznosi 28,6% u celom periodu 1952—1987. U potperiodima se njena vrednost najpre povećava sa 30,5% na 31,8%, da bi se u kriznom periodu smanjila na 24%.

Natprosečna stopa investicija karakteriše sva nerazvijena područja, kako u celom razdoblju tako i u potperiodima. Sa prosečnom stopom investiranja od 36,2%, manje razvijeni su za 27% iznad jugoslovenskog proseka. Posebno se u okviru njih izdvajaju Kosovo i Crna Gora u kojima su investicije predstavljale skoro 50% društvenog proizvoda (48% i 45,9%). Kao što to podaci u tabeli 3. pokazuju, u nekim pot-

periodima je iznad 50% u Crnoj Gori (60,4%) i na Kosovu (55,3%). Može se konstatovati da bez obzira na značajan pad stope investiranja u osamdesetim godinama, nije došlo do bitnih relativnih pomeranja nerazvijenih područja, sem u Makedoniji gde je odgovarajuća stopa pala ispod proseka. Kako je na Kosovu relativna vrednost 189, Crnoj Gori 159, Bosni i Hercegovini 120, to je razumljiva i konstantost agregatne vrednosti za ovu grupaciju područja uprkos privrednoj krizi. Nasuprot prezentiranim vrednostima za manje razvijene, razvijena područja karakterišu ispodprosečne stope investiranja. U poređenju sa jugoslovenskim prosekom ona iznosi 93 indeksna poena u celom periodu, a slične su vrednosti i u potperiodima. Različite su i vrednosti i tendencije unutar republika i pokrajina. Po pravilu se najniže stope javljaju u Vojvodini, a najviše na području uže Srbije. Na osnovu relativnih vrednosti može se zaključiti da se u Vojvodini, i donekle u Hrvatskoj, javlja poboljšanje, na užem području Srbije pogoršanje, kao i da je u Sloveniji reč o nepromenjenim relativnim vrednostima.

Ako su i privreda u celini i pojedini regioni uspeali da održe visoku stopu investiranja, to se ne bi moglo tvrditi za njihovu efikasnost. Već i letimičan pogled na visoku stopu investiranja (oko 30%) u dugom periodu upućuje na takav zaključak. Velika ulaganja a nedovoljan rast društvenog proizvoda, govore o poznatom skupom razvoju jugoslovenske privrede, odnosno o visokoj neefikasnosti investiranja i razvoja. A činjenica da je značajan deo investicija finansiran inostranim sredstvima još više ističe ovaj problem. Podaci nedvosmisleno pokazuju da efikasnost investicija u manje razvijenim čini samo 81% efikasnosti proseka, dok je u razvijenim za 7% iznad prosečne efikasnosti u dužem periodu funkcionisanja privrede (1952—1987), pri čemu je efikasnost merena pomoću marginalnog koeficijenta (prirasta društvenog proizvoda prema ukupnim investicijama u određenim periodima). Podaci, pored toga, pokazuju da, iako je u svim manje razvijenim područjima efikasnost ispod proseka, u Crnoj Gori i na Kosovu iznosi 60% jugoslovenske efikasnosti. Iako ispoljava slične tendencije po republikama i pokrajinama, iz analize po potperiodima sledi da je pad efikasnosti manje izražen kod manje razvijenih, kada se ona posmatraju zajedno. Pored koeficijenata efikasnosti investicija neophodno je analizirati i efikasnost aktiviranih osnovnih sredstava. Uzmajući u razmatranje prosečni koeficijent, može se konstatovati da postoje bitne razlike između razvijenih i manje razvijenih ne samo u pogledu njegove visine, već i tendencija u kretanju. U razvijenim je najnovija relativna vrednost kapitalnog koeficijenta 94, a kod nerazvijenih 122. U razvijenim taj koeficijent najpre opada (do 1965), a zatim raste, a u manje razvijenim stalno raste izražavajući rastuću neefikasnost. Dok je u celokupnom periodu za sva područja karakterističan pad efikasnosti korišćenja sredstava, u manje razvijenim više je izražen. Zanimljivo je istaći da oštar pad ispoljavaju Crna Gora i Kosovo tokom celog perioda, kao i da u odnosu na 1952. godinu svako područje iz ove grupe beleži pad efikasnosti. No, kod Bosne i Hercegovine i Makedonije kasnije se registruje i određena konstantnost. Istaknuto kretanje na nivou grupacije manje razvijenih determinisano je, pre svega, brzim povećanjem osnovnih fondova i to u kapitalno intenzivnim granama. Kao posledica toga javlja se sve veće zaostajanje ovih područja na planu efikasnosti.

Tabela 3. Stope i efikasnost investicija u fiksne fondove

Područja	Stope investicija			Koeficijent efikasnosti investicija					Kapitalni koeficijent			
	1952—65.	1965—80.	1980—87.	1952—87.	1952—65.	1965—80.	1980—87.	1952—87.	1964.	1980.	1987.	
SFRJ	30,5	31,8	24,0	28,6	0,231	0,163	0,030	0,146	2,35	2,00	2,62	3,07
Bosna i Hercegovina	32,7	38,6	28,9	33,9	0,196	0,125	0,050	0,122	1,97	2,43	3,17	3,72
Crna Gora	60,4	47,9	38,2	45,9	0,121	0,121	0,009	0,093	0,87	2,94	3,76	4,88
Hrvatska	26,8	29,6	22,8	26,6	0,255	0,168	0,019	0,150	2,37	2,00	2,61	3,13
Makedonija	49,0	38,1	22,7	33,6	0,146	0,148	0,047	0,133	1,77	1,77	2,79	3,09
Slovenija	26,7	28,3	21,2	25,5	0,262	0,199	0,030	0,169	2,89	1,92	2,41	2,93
Uža Srbija	32,9	29,9	22,7	27,8	0,210	0,178	0,024	0,149	2,43	1,85	2,31	2,56
Kosovo	39,5	55,3	45,3	48,0	0,181	0,089	0,037	0,091	2,27	2,57	2,85	4,39
Vojvodina	21,5	28,2	22,3	24,8	0,387	0,168	0,032	0,168	2,27	1,82	2,59	2,92
Razvijena područja	28,0	29,2	22,4	26,5	0,253	0,178	0,025	0,156	2,51	1,91	2,44	2,88
Nerazvijena područja	39,4	40,9	29,7	36,2	0,171	0,125	0,043	0,118	1,85	2,32	3,13	3,73

— stope invest. u %
— cene 1972. god.

Izvor: SZS, Jugoslavija 1918—1988, SZS, SGJ, razne godine.

U okviru razmatranja problema niske efikasnosti ne bi trebalo izgubiti iz vida ograničenja koja kapitalni koeficijent sadrži, te njegove manjkavosti u međuregionalnim poređenjima. Iako polaznu tačku u tim analizama treba da predstavlja struktura investicija i proizvodnje, visina kapitalnog koeficijenta govori ne samo o neefikasnosti razvoja (bez obzira koju strukturu proizvodnje odražava) već i o neefikasnosti cele regionalne politike. Ako, naime, uz značajna sredstva (u nekim petogodištima blizu 2% društvenog proizvoda društvene privrede) i samostalno raspolaganje transferisanim sredstvima, nije došlo do bitnijih promena izraženih makar i kapitalnim koeficijentom, ako se postojeća privredna struktura reprodukuje, to je dovoljan razlog za promenu regionalne politike.

Što se strukturne investicije tiče, ona je i u jugoslovenskoj privredi i u svim republikama i pokrajinama determinisana industrijalizacijom kao osnovnim razvojnim obrascem. Razvojna strategija orijentisana na industriju kao ključni sektor, u prvo vreme preko izgradnje teške industrije, zatim razvoja prerađivačkih grana, pa sve do modernizacije i rekonstrukcije postojećih potencijala, determinisala je takvu strukturu investicija u kojoj su dominirale investicije u industriju. Pri tom, njihovo je učešće u ukupnim investicijama jugoslovenske privrede 37%, 37,9%, odnosno 36,3% u karakterističnim potperiodima. Nasuprot tome, udeo investicija u poljoprivredu opada. Učešće industrije u investicijama je natprosečno u manje razvijenim područjima. U prvom potperiodu na Kosovu iznosi 49%, u Crnoj Gori 47%, Bosni i Hercegovini 45%, a u Makedoniji 39%. Posebno je značajno učešće saobraćajnih investicija u Crnoj Gori (22%), dok je u Bosni i Hercegovini 11%, Makedoniji 8% i na Kosovu 7%. U periodu 1965—1980. takođe su natprosečna učešća industrijskih investicija na Kosovu (51%), Makedoniji (43%), Crnoj Gori (41%) i Bosni i Hercegovini (42%), s tim da je udeo saobraćajnih investicija 8,4%, 11%, 25% i 13%. U ovom poslednjem, kriznom periodu učešća za industriju su, sem u Crnoj Gori (26,9%), natprosečna, na Kosovu 43,9%, Bosni i Hercegovini 42,2%, Makedoniji 38,5%. Saobraćaju pripadaju, respektivno, sledeće vrednosti: 14,1%, 6,4%, 9,5% i 9,0%.

PROMENE U PRIVREDNOJ STRUKTURI

Zbog prihvaćene razvojne strategije i sa tim usklađene investicione politike, došlo je do izuzetnih pomeranja u privrednoj strukturi. Slično tendencijama koje karakterišu promene u strukturi brzo rastuće privrede, zapažaju se smanjenja učešća primarnog, kao i porast sekundarnog i tercijarnog sektora u svim regionima. Takva kretanja su determinisana, pre svega, opadanjem udela poljoprivrede a značajnim porastom industrije. Dok je udeo industrije na početku posmatranog perioda u Jugoslaviji iznosio 20,5%, razvijeni su imali nešto veći (22%), a manje razvijeni znatno manji udeo (15,9%). Bitno izmenjeni odnosi karakterišu najnoviji period. Uz prosečno učešće od 51,4%, industrija razvijenih učestvuje sa 49,5%, a nerazvijenih sa 58,1 u ukupnoj proizvodnji. Ovi, kao i podaci za druge sektore, pokazuju da ne postoji eksplicitna diferencijacija razvijenih i nerazvijenih u pogledu strukture,

kada je reč o velikim sektorima. Uzimajući poljoprivredu u razmatranje, čiji je značaj konstantno opadao, takođe se ne može tvrditi koja su područja razvijenija, s obzirom da je uz prosečno učešće od 15,8%, u razvijenim 15,4%, a 17,1% u manje razvijenim.

Detaljna razmatranja su neophodna da bi se dobio uvid u prave mere regionalnih razlika. S jedne strane, na to ukazuju prezentirane vrednosti koeficijena efikasnosti investicija i osnovnih sredstava. S druge strane, to je uslovljeno zahtevom da se svaka ozbiljnija analiza strukture dopuni podacima o međugranskoj strukturi industrije. Poznato je da bazične i energetske-sirovinske grane, koje su više zastupljene u manje razvijenim područjima, na dva načina utiču na efikasnost regionalnih privreda. Postoji, prvo, uticaj preko velikih ulaganja i, drugo, preko nešto nižeg društvenog proizvoda zbog slabijeg položaja u primarnoj raspodeli dohotka. Zbog istaknutih faktora i orijentacije na razvoj proizvoda niže faze prerade, iako je proces industrijalizacije bio izrazitiji u manje razvijenim područjima, ekonomski efekti su niži. Kako je udeo bazičnih grana opao sa prvobitnog nivoa (39% u 1953), na 28,5% (u 1983), a kod razvijenih sa 16,5% na 8,3%, to je evidentan jedan od uzročnika niže efikasnosti. Pored toga, nasuprot razvijenim područjima, znatno su se sporije razvijale najpropulzivnije grane, osnovni nosioci razvoja u savremenim uslovima, kao što su hemijska industrija i metaloprerađivački kompleks. Upoređujući odgovarajuće podatke za razvijene (39,8%) i nerazvijene (26,2%), dobija se uvid u drugi bitan uzročnik niže efikasnosti strukturnog tipa.* Postoji, naravno, i dejstvo drugih činilaca u uslovima nerazvijenosti, kao što su manje razgranata i uravnotežena privredna struktura, slabije razvijena infrastruktura, niža produktivnost rada, nedostatak industrijske tradicije, organizacione slabosti itd. Svi ti faktori uz postojeći sistem odbira investicionih projekata i odsustvo tehničke pomoći doprineli su nižoj efikasnosti investiranja i razvoja manje razvijenih.

UTICAJ DEMOGRAFSKOG FAKTORA NA REZULTATE RAZVOJA

Bilo bi pogrešno zaključiti da je samo od niže efikasnosti zavisilo ostvarenje ciljeva bržeg razvoja manje razvijenih područja. Pošto je osnovni cilj smanjenja regionalnih nejednakosti izražen društvenim proizvodom po stanovniku, jasno je da je uticaj različitih demografskih karakteristika područja bio snažno prisutan. Nepovoljne tendencije društvenog proizvoda po stanovniku određivale su, prvo, veće učešće manje razvijenih u stanovništvu nego u društvenom proizvodu, što determiniše nižu vrednost per capita proizvoda. I drugo, permanentan trend povećanja učešća tih regiona u ukupnom stanovništvu izazvao je sistematsko širenje nejednakosti. Usled bržeg rasta stanovništva u manje razvijenim (1,51%) nego u razvijenim područjima (0,64%), razvojni rezultati iskazani društvenim proizvodom su znatno slabiji. Izuzetno visoka stopa rasta stanovništva od 2,45% karakteriše

* Za podatke videti u: *Razvoj privredno nedovoljno razvijenih područja u Jugoslaviji* (1986).

Kosovo, što dovodi do derogiranja svih razvojnih performansi ako se uporede sa kretanjem stanovništva. U ostalim manje razvijenim područjima stope rasta stanovništva su upola niže i nalaze se u intervalu 1,17—1,30%. Što se razvijenih područja tiče, izuzetno sporo se povećava stanovništvo u Hrvatskoj i Vojvodini (0,50%), dok je u Sloveniji (0,73%) i užoj Srbiji (0,78%) odgovarajuće porast brži.

Razvojni rezultati se, prema tome, ispoljavaju u drugačijem svetlu kada se dovedu u vezu sa kretanjem stanovništva. Iza prosečne stope rasta per capita društvenog proizvoda od 4,41% nalazi se široki interval pojedinačnih stopa republika i pokrajina (3,03—5,41%), što pokazuje da se ekstremne veličine razlikuju za 80%. Nastali, pre svega, kao rezultat izdiferenciranih stopa rasta stanovništva, bitno se razlikuju trendovi društvenog proizvoda po stanovniku (tabela 4). Ispodprosečnu dinamiku ove kategorije beleže Kosovo (3,03%), Bosna i Hercegovina (3,59%), Crna Gora (4,10%) i Makedonija (4,21%). Nasuprot tome, Vojvodina (5,41%), Slovenija (4,90%), Hrvatska (4,74%) i uža Srbija (4,55%) karakterišu se natprosečnim promenama. Iz ovih podataka jasno proizilazi zaključak da polarizaciju razvijenih i manje razvijenih određuju, pre svega, razlike u demografskim kretanjima. Dok se u pogledu društvenog proizvoda područja iz svake skupine nalaze u natprosečnom položaju, kada se u razmatranje uključi i stanovništvo javlja se poznata šema podele koja se često nepravilno koristi za ocenu uspešnosti regionalne politike.

Tabela 4. *Prosečne stope rasta per capita društvenog proizvoda*

— u cenama 1972. g.
— u procentima

Periodi	1952— 1988.	1952— 1965.	1965— 1980.	1980— 1988.	1965— 1988.	1952— 1988.
Područja						(stanovništvo)
SFRJ	4,41	6,06	4,78	—0,18	3,03	0,94
Bosna i Hercegovina	3,59	5,14	4,17	0,20	2,77	1,30
Crna Gora	4,10	6,42	5,08	—1,05	2,91	1,17
Hrvatska	4,74	7,06	5,09	0,07	3,31	0,50
Makedonija	4,21	6,61	4,75	—0,87	2,76	1,37
Slovenija	4,90	7,82	5,42	—0,03	3,49	0,73
Srbija	4,52	7,42	4,64	—0,14	2,95	0,97
Uža Srbija	4,55	7,66	4,96	0,11	3,24	0,78
Kosovo	3,03	4,54	3,10	—0,85	1,71	2,45
Vojvodina	5,41	8,71	4,83	0,43	3,28	0,52
Razvijena područja	4,79	7,48	5,20	—0,09	3,33	0,64
Nerazvijena područja	3,62	5,49	4,02	—0,15	2,55	1,51

I pored značajne diferencijacije kretanja per capita društvenog proizvoda, slična kretanja prosečnih u Makedoniji i Crnoj Gori, kao i činjenica da su Makedonija i Kosovo ostvarili natprosečnu dinamiku

društvenog proizvoda, govore u prilog isticanja nekih od bitnih preduslova za slušavanje regionalnih raspona i u ovom pokazatelju. U pojedinim potperiodima razlikuju se međusobni odnosi stopa rasta društvenog proizvoda po stanovniku, iako po pravilu Crna Gora i Makedonija znatno bolje stoje od ostalih u grupi manje razvijenih. U potperiodu 1965—1980. ostvaruju čak iznadprosečan rast, dok je u kriznom periodu Bosna i Hercegovina i natprosečnom položaju.

Tab. 5. Društveni proizvod po stanovniku — relativni odnosi (SFRJ = 100)

— u tekućim cenama —

Godina	BiH	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija	Uža Srbija	Kosovo	Vojvodina	* Područja	
										Razvijena	Nedovoljno razvijena
1952.	80,2	54,0	111,3	65,0	195,9	83,1	89,5	45,1	84,2	100,0	69,2
1953.	80,1	57,7	111,7	68,0	183,1	87,1	90,3	52,5	95,3	110,3	71,3
1954.	81,9	53,2	119,2	68,7	187,7	80,7	83,8	47,7	88,2	109,8	71,3
1955.	81,1	57,3	120,9	75,7	189,7	84,3	85,7	44,0	99,8	113,0	72,4
1956.	78,2	59,7	120,4	72,1	191,5	86,0	87,6	44,3	103,2	114,1	70,2
1957.	75,3	57,4	118,3	66,9	177,1	92,7	92,6	42,2	107,5	115,7	66,9
1958.	77,4	55,4	120,2	67,9	194,5	87,2	88,7	39,2	107,0	115,5	67,5
1959.	77,0	57,3	117,6	60,7	182,7	92,7	95,7	41,3	110,5	116,4	66,2
1960.	77,2	57,1	119,2	58,8	191,4	90,4	94,5	35,7	108,0	117,2	64,9
1961.	73,9	70,2	122,0	63,1	193,1	88,5	92,7	35,1	105,4	117,3	65,0
1962.	71,3	69,3	122,4	64,0	189,4	90,3	93,7	33,3	111,8	118,2	63,4
1963.	69,8	70,4	121,7	70,4	187,2	90,7	93,5	33,6	114,4	118,0	64,2
1964.	68,8	71,9	119,1	72,7	186,6	92,3	95,0	37,5	115,6	117,8	64,8
1965.	69,1	71,2	120,7	69,8	177,3	93,9	95,0	38,6	122,4	118,2	64,5
1966.	68,6	71,7	119,6	68,7	170,9	96,4	98,6	38,2	124,1	118,6	63,8
1967.	64,7	71,3	121,5	68,9	173,7	96,6	100,2	39,1	120,7	119,8	61,9
1968.	65,3	74,5	123,4	67,6	182,0	93,8	99,7	35,2	113,2	120,2	61,4
1969.	65,3	74,8	122,4	66,2	183,6	94,5	100,3	34,0	115,9	120,7	60,9
1970.	67,0	78,2	125,2	64,3	192,7	90,6	96,5	33,7	110,1	120,5	61,5
1971.	66,5	74,6	125,0	65,9	189,8	91,7	96,2	32,2	117,8	121,0	61,0
1972.	67,1	75,0	123,2	69,0	195,4	90,9	97,2	32,5	112,1	120,7	62,0
1973.	65,5	70,6	124,1	69,5	193,2	91,9	96,8	32,8	118,7	121,5	61,0
1974.	67,8	71,6	124,1	70,8	192,3	90,9	94,5	34,3	120,5	120,8	62,7
1975.	68,6	69,9	124,3	69,3	201,3	89,2	92,2	33,2	121,0	121,2	62,4
1976.	66,1	68,7	125,0	66,8	202,0	90,5	95,5	30,0	121,2	122,8	59,8
1977.	66,9	73,2	126,9	66,1	194,7	91,0	95,8	30,6	122,8	122,8	60,4
1978.	67,5	70,5	127,1	66,9	197,7	97,0	95,2	28,5	121,2	123,1	60,2
1979.	69,8	74,0	125,0	68,1	200,1	90,0	95,9	30,9	120,0	122,6	61,5
1980.	68,2	80,4	128,5	64,9	190,9	89,9	94,4	31,7	121,4	122,1	59,7
1981.	69,3	80,8	128,5	64,5	182,9	91,6	95,0	33,6	127,7	122,1	62,0
1982.	76,3	80,6	130,8	69,1	183,3	94,6	99,4	33,3	130,7	125,1	66,5
1983.	73,5	78,9	124,5	66,6	178,2	92,2	95,9	34,3	129,5	120,9	64,6
1984.	72,8	78,4	126,0	67,4	183,9	90,9	94,1	31,6	131,5	121,4	62,9
1985.	71,3	79,4	128,2	65,0	201,2	87,6	92,4	31,9	122,1	122,7	62,4
1986.	73,2	76,3	123,5	65,7	212,4	86,9	93,0	31,1	118,8	122,5	63,3
1987.	70,3	71,2	128,6	61,5	229,7	83,9	89,0	28,6	119,0	124,9	59,7
1988.	64,6	73,4	131,3	60,7	231,2	85,1	90,0	27,9	124,0	127,1	56,7

Izvor: SZS, Jugoslavija 1918—1988. SZS, SGJ, 1989.

Uglavnom brže stope rasta per capita varijable u razvijenim područjima a niže u manje razvijenim prouzrokovale su širenje relativnog raspona u periodu 1952—1988. (tabela 5). Posmatrajući promene od 1955. godine, manje razvijeni su u celini pogoršali svoj položaj u odnosu na prosek sa 71 na 57, dok su razvijeni poboljšali svoju relativnu poziciju (sa 113 na 127). No iza ovog dugoročnog pomeranja stoje različite promene, koje se do 1980. nalaze na istaknutom silaznom ili ulaznom trendu, naravno uz male godišnje oscilacije. Osamdesete godine, međutim, odstupaju od šeme dugoročnih promena.

Negativne tendencije u relativnom položaju nedovoljno razvijenih područja determinišu pre svega pogoršanje položaja Bosne i Hercegovine i Kosova, s obzirom da se kod Makedonije radi o približno nepromenjenim relativnim vrednostima, a kod Crne Gore o jasno izraženim pozitivnim promenama. U ovom kontekstu treba istaći da su sva razvijena područja, sem uže Srbije, poboljšala svoj položaj, iako Vojvodina sa određenim zakašnjenjem. Slabljenje relativnog položaja uže Srbije, iako započeto još u sedamdesetim godinama, posebno je evidentno u kriznom periodu.

Prezentirani podaci o relativnim promenama pokazuju da su i apsolutne razlike porasle. Kako društveni proizvod po stanovniku u manje razvijenim područjima iznosi sve manji deo društvenog proizvoda razvijenih regiona (69,7% u 1952, 46,7% u 1980, 46,3% u 1988), sledi da njemu odgovaraju i sve veće apsolutne razlike. U okviru manje razvijenih zapažaju se sličnosti u nivoima (iako ne i u tendencijama) per capita proizvoda, sa izuzetkom Kosova. Zbog različitih tendencija došlo je do veće diferencijacije unutar manje razvijenih republika. Razlike su porasle i u okviru razvijenih područja. Slovenija daleko odskoče od ostalih sa per capita dohotkom koji je za preko dva puta veći od proseka; uža Srbija se nalazi nešto ispod proseka, a Vojvodina i Hrvatska zauzimaju slična mesta.

RAZLIKE U RAZVIJENOSTI REPUBLIKA I POKRAJINA*

Prezentirani globalni rezultati ne bi mogli biti ostvareni da nije došlo do snažnog razvoja svih pretpostavki razvoja, prvenstveno proizvodnih snaga. U razvoju ljudske i materijalne komponente proizvodnih snaga postignuti su impresivni rezultati. Zahvaljujući intenzivnom investiranju stope investicija su bile natprosečne. Međutim, prosečni godišnji kumulativ bruto investicija po stanovniku nije bio natprosečan u manje razvijenim područjima, sem u Crnoj Gori (123, period 1952—1983). Ako se ekstremne vrednosti, Slovenija (165) i Kosovo (55), isključuje iz komparacija, relativne vrednosti za ostala područja nalaze se u intervalu 83—113, što govori o malom rasponu prosečnih investicija. Slični međusobni odnosi karakterišu i investicije po radno sposobnom stanovniku, relevantniju kategoriju za upoređivanje sa ulaganjima (tabela 6). Kako su u periodu 1952—1987. vrednosti za Crnu

* Ove razlike se posmatraju po bitnim komponentama razvijenosti. Viđeti M. Bazler—Madžar, M. Bogdanović (1987).

Goru (125) i Sloveniju (162), dok se za ostala područja nalaze u intervalu 83—117, može se konstatovati da se jedino kod Kosova javljaju bitne razlike (64) kada se investicije posmatraju u odnosu na radno sposobne. Treba, pored toga, istaći da se raspon i u ovom pokazatelju širi bilo kada se posmatra između krajnjih predstavnika ili grupacija razvijenih i manje razvijenih. Intenzivnije investiranje, međutim, dovelo je do smanjenja razlika u opremljenosti rada sredstvima, tj. u osnovnim sredstvima po aktivnom stanovniku. Iako odražava i regionalne specifičnosti, pa je u nekim područjima visok, ovaj pokazatelj pruža indikacije o sužavanju raspona između razvijenih i manje razvijenih područja.

Ljudska komponenta proizvodnih snaga takođe se karakteriše bitnim promenama i smanjenjem razlika između razvijenih i manje razvijenih. Posmatrano sa aspekta udela zaposlenih u radno sposobnom, koji pokazuje stepen transformacije potencijalne u stvarnu zaposlenost, razlike između ekstremnih predstavnika (Slovenije i Kosova) smanjile su se (153,50). U celini, međutim, manje razvijeni nisu uspeali da održe poboljšanje svog relativnog položaja registrovano u pojedinim kraćim potperiodima. Najnoviji podaci pokazuju da se uz stopu zaposlenosti od 34,9% (nasuprot 51% kod razvijenih), relativni položaj manje razvijenih pogoršava.

Usled naglog porasta zaposlenosti uopšte, a posebno u nepoljoprivrednim delatnostima, došlo je do izrazitog pada učešća poljoprivrednog stanovništva u svim područjima. I dok je u celini udeo nepoljoprivrednog stanovništva povećan sa 33% na 80% (u 1981. godini), može se konstatovati da između razvijenih i manje razvijenih praktično nema razlika (81,7% i 82,3%). Vredna je pažnje činjenica da Kosovo (75,4%) ne predstavlja najslabije područje u tom pogledu, već da je to uža Srbija (72,3%) koju karakterišu sporije strukturne promene.

Pored pretpostavki razvoja, za ocenu regionalnih razlika bitni su i efekti aktiviranih proizvodnih snaga. Već je istaknuto da se izraziti rastući raspon javlja u društvenom proizvodu po stanovniku. Ovaj najširi pokazatelj efekata proizvodnih snaga ukazuje na oštru diferencijaciju razvijenih i manje razvijenih. Kada se u razmatranje uzmu rezultati u vanpoljoprivrednim delatnostima i odgovarajuće stanovništvo, razlike postaju znatno manje (176 i 31). Razlike se, zatim, smanjuju u sferi produktivnosti, opštoj produktivnosti rada koja obuhvata društveni proizvod po aktivnom stanovniku (159 i 64). Njihov je raspon još uži u uporedivim godinama (118 i 69) i u sferi produktivnosti rada industrije. Krizne godine, međutim, dovode do ponovnog rasta nejednakosti s obzirom da su relativne vrednosti produktivnosti 126 i 70.

Za ocenu regionalnih nejednakosti pored međuregionalnih odnosa u oblasti uslova i rezultata razvoja bitni su i efekti socijalnog razvoja. Da su manje razvijena područja ostvarila veliki napredak u oblasti životnog i društvenog standarda, opšte je poznata činjenica. Jedan od pokazatelja koji ima sintetski karakter, promet u trgovini na malo po stanovniku, upućuje na zaključak da su ostvarena kretanja najpre dovela do veće regionalne ujednačenosti u sferi lične potrošnje. Sužen je kako raspon između krajnjih predstavnika, tako i između ostalih područja do 1981. godine. No, krizne osamdesete godine dovode do

Tabela 6. Neki pokazatelji razvijenosti republika i pokrajina

	SFRJ	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Uža Srbija	Kosovo	Vojvodina
Invest. po radnospos. stanov. 1952—1988. u mil. din., cene 1972. 1988.	6012	5002	7540	7041	4961	9757	5450	3870	5659
Indeks	100,0	83,2	125,4	117,1	82,5	162,3	90,6	64,4	94,1
Osnov. sred. na 1000 aktiv. u mil. din., cene 1972. 1981.	109891	103386	172810	1.19852	96244	200668	79759	87034	109148
Indeks	100,0	94,1	157,2	109,1	87,6	182,6	72,6	79,2	99,2
Procenat zapos. u radno- sposobnom stanovništvu 1988.	44,9	36,1	40,8	53,3	39,7	68,5	44,8	22,4	47,5
Indeks	100,0	81,1	90,9	118,7	88,4	152,6	99,8	49,4	105,8
Procenat nepoljoprivrednog u ukupnom stanovništvu 1981.	80,1	82,7	86,5	76,8	88,3	90,6	72,4	75,4	80,1
Indeks	100,0	103,3	108,0	95,9	110,2	113,1	90,4	94,1	100,0
Društveni proizvod po aktivnom stanovništvu 1981.	40088	28551	36096	47754	29202	75987	35119	16908	45539
Indeks	100,0	71,2	90,8	119,1	72,8	189,6	87,6	42,2	113,6

	SFRJ	Bosna i Hercegovina							
		Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Uža Srbija	Kosovo	Vojvodina	
Društveni proizvod ind. po zaposl. u indust. 1988.	65043	54640	57083	68112	55655	82114	63580	45600	72307
Indeks	100,0	84,0	87,8	104,7	85,6	126,2	97,8	70,1	111,2
Društ. proizvod nepoljopriv. po nepoljopriv. stanovniku 1981.	20709	13938	15223	24450	13406	36482	22035	6386	21360
Indeks	100,0	67,3	73,5	118,1	64,7	176,2	106,4	30,8	103,2
Promet u trgov. na malo po stanovniku 1988.	2295	1603	1606	3137	1336	4905	2127	734	2281
Indeks	100,0	69,9	70,0	138,3	58,2	213,7	94,8	32,0	99,4
Procenat stan. sa kupatilom 1987.	56,9	54,4	56,4	62,0	55,4	77,0	53,7	29,4	57,1
Indeks	100,0	92,1	99,1	109,0	97,4	131,8	94,4	51,7	100,4
Broj lekara na 1000 stanovnika 1987.	18,73	14,70	14,84	20,95	18,06	20,15	22,72	9,16	19,38
Indeks	100,0	78,5	79,2	111,0	100,7	107,6	121,3	48,9	103,5

Izvor: SZS, Razvoj Jugoslavije 1947—1981, Beograd, 1982; i SZS, Saopštenje 340, god. XXVI, 1982, SZS, SGJ 1989.

većeg zaostajanja manje razvijenih, a naročito Kosova. Krajnji predstavnici određuju širok raspon od oko 7. Drugi indikator sintetskog tipa, srednje trajanje života, ukazuje na smanjenje nejednakosti. Iako razlike nisu bile velike ni ranije, snažni efekti razvoja i otuda proizašla poboljšanja uslova života, doveli su do toga da je raspon praktično iščezao, jer su njegove krajnje tačke 97 i 103.

Da su uslovi života bitno poboljšani potvrđuju i razni drugi podaci. Procenat stanova sa kupatilom pokazuje izuzetno smanjenje regionalnog raspona i ujednačavanje unutar toga. Slično tome je donekle smanjena razlika u stambenoj površini po stanovniku uprkos izrazitom porastu stanovništva. Izuzetne promene ostvarene su u razvoju zdravstvene službe. Upoređujući broj lekara sa brojem stanovnika zapaža se i smanjenje razlika između ekstremnih predstavnika (121 i 49), i poboljšanje relativne pozicije svih manje razvijenih. I u pogledu smanjivanja nepismenosti i porasta nivoa obrazovanja stanovništva ostvarene su vidne promene. Učešće pismenih je u toj meri poraslo u manje razvijenim područjima da su razlike postale beznačajne. Na smanjenje razlika upućuju i podaci o prosečnom broju završenih razreda, kao sintetskom indikatoru nivoa obrazovanja stanovništva. Analogno tome o smanjenju raspona govore i podaci o bibliotekama, školskom prostoru, razvoju visokoškolskih ustanova itd. Kao što se zapaža i neki indikatori sintetske vrste, i oni koji govore o demografskim kretanjima, kao i oni koji opisuju razlike u uslovima stanovanja, lečenja, školovanja i razvijenosti kulture pokazuju manje raspone i njihove povoljnije promene.

Rezultati socijalnog razvoja, kao i ujednačavanja pretpostavki razvoja pokazuju da se najsporije smanjuju nejednakosti u oblasti efekata delovanja proizvodnih snaga. Na osnovu podataka se naime, može zaključiti da su najmanje razlike u proizvodnim snagama. Sledeće mesto zauzimaju razni aspekti standarda, a na kraju slede razlike u efektima proizvodnih snaga. Sve to upućuje na ekoliko bitnih zaključaka. Minimalna vrednost razlika u proizvodnim snagama svedoči o uspesima regionalne politike, koja je direktnim investiranjem postigla zapažena ujednačavanja u pretpostavkama razvoja. To isto potvrđuju i razlike u neprivrednoj sferi u kojoj su transferima obezbeđeni sve sličniji uslovi. Nešto veće razlike u standardu, a još veće u efektima proizvodnih snaga, govore o asimetričnosti pojedinih dimenzija razvoja, a ujedno i o potrebi preispitivanja regionalne politike. Jasno je da je pored direktnih mera potrebno uvesti sve više indirektnih mera, koje mogu dovesti do značajnih razlika u efektima investicija. Treba naglasiti da se taj problem svodi na stvaranje drugačije, diversifikovanije privredne strukture, koja se ne bi prvenstveno zasnivala na bazičnim granama. To istovremeno ističe i problem stanovništva, što u odsustvu međurepubličkih migracija stvara slabiju sliku ekonomskih efekata. Uz nižu efikasnost određenu, pre svega, privrednom strukturom, dolazi do snažnog derogiranja svih razvojnih performansi kada se uporede sa stanovništvom.

*Primljeno: 22. 02. 1990.
Prihvaćeno: 22. 01. 1991.*

CITIRANA LITERATURA

- Baletić, Zvonimir, red. (1979), *Politika i sistem podsticanja bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i autonomnih pokrajina*, EI Zagreb, IER Ljubljana, EI Zagreb.
- Bazler-Madžar, Marta (1982), "Neke tendencije u dosadašnjem razvoju republika i pokrajina", *Ekonomika analiza*, 1.
- Bazler-Madžar, Marta, Milivoje Bogdanović (1987), *Klasifikacija republika i pokrajina prema stepenu i strukturi razvijenosti*, IEI, Beograd .
- Bazler-Madžar, Marta (1989), *Produktivnost i tehnološki progres*, IEI i Ekonomika, Beograd.
- Kovač, Oskar, Zoran Popov, red. (1976), *Neka obeležja privrednih kretanja u sedamdesetim godinama*, IEN, Beograd.
- Razvoj privredno nedovoljno razvijenih područja u Jugoslaviji*, grupa autora (1986), Fond federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajina, Beograd.

YUGOSLAV REGIONAL DEVELOPMENT
The Long-Term Tendencies

Marta BAZLER-MADŽAR

S u m m a r y

This paper discusses the tendencies in the development of Yugoslav republics and provinces in the 1952—1988 period. Given the average dynamics growth rate of GNP of 5.40 per cent, the developed regions have a somewhat bigger dynamics growth rate of 5.47 per cent compared to the less developed regions (5.18%). The regions are characterized by a considerable convergence of growth rates, whereby the two developed regions (Slovenia and Voivodina) and the two less developed regions (Macedonia and Kosovo) have achieved above-average dynamics growth rates. In the characteristic subperiods of development (1952—1965 and 1965—1980), determined by institutional factors and in the 1980—1988 subperiod, which were given special attention owing to the Yugoslav economic crisis, the tendencies are somewhat different. In the first subperiod of faster development, most of the developed regions (Voivodina, Slovenia and Serbia proper) and another less developed region (Montenegro) have had above-average growth rates. In the second subperiod of slackened growth, one developed region (Slovenia) and two less developed regions (Macedonia and Montenegro) have achieved above-average growth rates, where some regions have almost reached an average growth rate. Apart from very slow development, the third subperiod is characterized by above-average growth rates in the two less developed regions (Kosovo and Bosnia and Herzegovina) and an average rate in the developed region of Voivodina. We can conclude that the development was, on the whole, more unstable in the less developed regions.

These tendencies have manifested themselves on the regional structure of the GNP. With the initial figure of 23 per cent in 1955 the share of the less developed regions has been falling, then rising in the seventies, reaching a maximum of 24 per cent in 1986, and subsequently decreasing. The analysis of individual regions shows that Montenegro and Macedonia have increased their share, that Kosovo shows a status quo, and only in the case of Bosnia and Herzegovina can we detect a decreasing trend in the long run, which is followed by an increase.

Owing to the above-average rate of investment, the less developed regions have achieved the aforementioned results. The high rate of investment, which is a well-known attribute of Yugoslav development has been maintained in the less developed regions despite the economic crisis. Notwithstanding the above-average rate of investment, the effectiveness of which was, considerably lower owing to, inter alia, factors focusing on basic industry, energy and materials. Thus, the exceptional changes in the structure of the economy which are reflected in the considerable fall in the share of agriculture and in the rise of the share of industry in every region, when applied to the less developed regions imply a less favourable structure. Lower efficiency levels, therefore, occur as the result of big investment as well as the slightly lower GNP resulting from the disparities in primary income distribution.

The non-realization of faster growth in the less developed regions, however, did not exclusively depend on the lower efficiency level. Taking into account that the main aim of development is reflected in per capita GNP, the markedly faster population expansion in the less developed regions (1.51 per cent) compared to the developed regions (0.54 per cent) represents the main factor in accounting for its non-realization. The faster growth rates of per capita GNP in the developed regions have initiated the widening of the relative long-term span. The developed regions have experienced an increase from 113 to 127, and the position of the less developed has worsened from 71 to 57, with an average for Yugoslavia being a 100. The negative tendencies are primarily determined by the worsening conditions in Bosnia and Herzegovina and Kosovo. All the developed regions, except Serbia proper, have experienced an improvement in this respect.

A more in-depth analysis of regional differences shows that the smallest differences have occurred in the development of the productive forces. They are followed by manifold disparities in the standard of living, whereas the biggest differences have been recorded in the resulting effects of the activated forces of production including per capita GNP. This brings us to the conclusion that the effects of the regional policy are significant considering that the preconditions of development were made uniform through direct investment. This has been confirmed by the differences in the social and living standard which were reduced due to considerable transfers. Greater disparities, especially concerning the effects of the functioning of the productive forces point to the need for the re-examination of regional policy. It is deemed to be more efficient and is also supposed to bring about a more diversified economic structure in the underdeveloped regions.